

„אש קודש“, ספרו של האדמו"ר מפיאסצ'נה, ומקומו בהבנת החיים הדתיים בגיטו וארשה*

„כי האם טעם כבר מלאך צערו של ישראל בשעה שמכים אותו, או את ברשתו שרודפים אותו ומבזים אותו, או את ענותו בשעה שאין לו מזונות חיו“¹, מלים אלו הן מפרייזטו של הרב קלמיש קלוגימוס שפירא, האדמו"ר מפיאסצ'נה. הן מובאות מתוך ספרו „אש קודש“, שהוא לקט של דרשותיו בגיטו וארשה, בין השנים ת"ש ותש"ב.² לאחר המלחמה מצא פועל-בניין בדרך נס את כתב-היד של הספר כשהוא נתון בתוך כד וטמון באדמה; הוא נמסר לאחד מחסידיו של האדמו"ר. בצוואתו ביקש האדמו"ר מאחיו, ר' ישעיה מירושלים, להדפיס את הספר בארץ-ישראל. ר' אלימלך, בנו של ר' ישעיה, קיים את צוואת דודו והספר הוצא-לאור בירושלים בשנת תש"ך.

ועתה לעצם העניין: אנו רואים צורך להוכיח שהספר „אש קודש“ יכול לשמש לנו כיומן החיים הדתיים בגיטו וארשה, על אף שהוא לא נכתב למטרה זו; כפי שכתב פייקאו: „אין ביאור המקראות אלא מסגרת חיצונית לעודד את שומעיו, לחזק את רוחם וכוח עמידתם בגזירות האוימות, ובמיוחד לייצב את אמונתם באלוקי ישראל ובהשגחתו“.³ זו מטרה אחת של הספר; אך אם משווים את התאריכים שבספר (הדרשות נכתבו לפי סדר פרשיות השבוע) לתאריכים המקבילים להם ביומנים שונים שנכתבו על-ידי אנשים מגיטו וארשה, כגון אלו של ראש הוודנראט אדם צ'רניאקוב ושל חיים קפלן, אנו רואים שהאדמו"ר מתייחס לאירועים שוטפים בחיי הגיטו, פעמים רבות, מיד בדרשת השבת שלאחר המאורע הנזכר גם ביומנים הנ"ל. דוגמאות לכך נביא בהמשך.

מי היה האדמו"ר מפיאסצ'נה?

מעט מאוד נכתב על אישיות מיוחדת זו, הרב קלמיש קלוגימוס שפירא, האדמו"ר מפיאסצ'נה. מתוך הנספח לספר „אש קודש“ ומן ההקדמה לספר „דרך המלך“ מקבלים אנו תמונת-מה של האיש. נזכיר כאן בקצרה את הנקודות העיקריות שעיצבו את אישיותו, כפי שמתגלה בספרו.

* מאמר זה נכתב לראשונה כעבודה סמינאריזית באוניברסיטת בראזילן במסגרת הקורס „האגדה החסידית כמקור היסטורי“ של פרופ' אברהם רובינשטיין.

קלמיש קלונמוס שפירא נולד ברייט באייר תרמ"ט, בעיר גרודויסק, למשפחה חסידיית מדורי דורות.⁴ בילדותו חלה במחלה קשה, שנתרפא ממנה בדרך נס. בגיל שלוש שנים נתייתם מאביו. שנים רבות חי אצל אביו אמו הרב חיים שמואל הלוי הורביץ שטרנפלד, האדמו"ר מחבצין; אך מורו ורבו האמיתי היה ר' ירחמיאל משה, האדמו"ר מקוזניץ, שמאחר יותר היה לחותנו. לאחר מות חותנו, בשנת תרס"ט, עבר לגור בפאסצ'נה, ובתרע"ג נבחר לרבי העיר כשהוא בן 24 בלבד. מפורסם היה ספרו על החינוך, "חובת התלמידים", שיצא לאור בשנת תרצ"ב. שיטתו, החזרת בכל ספריו, היא השימוש במשלים והצגת השכר שבמצווה ולא הפורענות בלבד.⁵ במיוחד עומד האדמו"ר על ייחודיותו של עם ישראל: "ומעתה, גוף, נפש, רוח, וגשמה וכו' של איש ישראל, כולן להתגלות נשמת ההתגלות העילאה הם, כי על ידיהם ובהם מתגלה קדושתו יתברך".⁶

בסוף ספרו, "חובת התלמידים" כותב הוא משפט המתאר את השקפתו בעניין שיהפך לאקטואלי מאוד שנים מיספר לאחר-מכן: "ומעתה כל עניינו ומחותו של האיש ישראל אשר הוא רוצה לכל העולם כבר מובנים. המדרש איכה (פ"א) אומר שאומות העולם תמהים ושואלים מה זה שבני ישראל כל-כך נהרגים וגשחטים עליו, וברצונם על קדושת שמו יתברך לסקילה, שריפה, הרג והנק את עצמם מצרים, ע"ס. ואם על זה בלבד אתם אומות העולם תמהים, נסיף לכם אנו תמיהה על תמיתכם והשתוממות עד כדי לדהום על השתוממותכם, למה גם כל חייו של האיש ישראל חיים של מסירת נפש הם, לא בלבד כאשר הם ושלום יתבטל לכפור באלוהי מדלג ווא כאיל על המוקד, רק גם כל חייו חיים של נסיונות הם".⁷

האדמו"ר היה פעיל מאוד באגודת "שומרי שבת" ואף היה לנשיאה של אגודת זו. הוא פעל לעזרת התאגדות סוחרים יהודים, שעשתה רבות בנושא זה, להדגיש חשיבות המצווה. בספרו "דרך המלך" כתב: "אבל כאמור שמירת השבת ירדה פה הרבה לדאבוננו, לא שמירת שבת בלבד, רק גם שמירת המצוות, ויש אבות אשר רואים בניהם מחללים שבת או עוברים שאר עבירות ר"ל, ושותקים".⁸ אף בספרו, "אש קודש" מספר הוא על הכאב בלבו בראותו בחורים יוצאים לשוק בשבת בכדי להשיג מזונות, ודאג לעתידם הרוחני לאחר המלחמה: "האם נחשוב שהנערים והבחורים שסבבו שנים בשווקים וברחובות במסחר או לבקש אפתחי נדיבים פרורי לחם בחול ובשבת הם ישובו לעת מצוא אל החרדים והישיבות במקודם".⁹ כך דאג לא רק למצבו הרוחני של עם ישראל בעת המלחמה, אלא גם לאחריה, בעת ה"גורמאליזאציה".

פרוץ מלחמת-העולם

חלק מן השנה היה האדמו"ר שוהה בווארשה וחלק בפאסצ'נה. כשפרצה המלחמה היה האדמו"ר בפאסצ'נה וחזר מיד לווארשה. לעיר זו נהרו רבים מחסידיו לחיות בקירבתו. בימים הראשונים של המלחמה נהרגו בנו, גיסתו וכלתו (על זה נרחיב בהמשך). אחרי טראגדיה זו היה לאדם רצון ושובור. פעמים רבות אמר לחסידיו שבשבילו המלחמה נמרה, אך עליהם להמשיך במאבק. הוא היה

„אש קודש“ – להבנת חיי הדת בגיטו וארשה

רשום כעובד באחת הפירמות הגדולות בגיטו, הפירמת של „שולץ“, דבר שאיפשר לו להמשיך בלימוד התורה כסתר על אף הקשיים, מכיוון שבית-חרושת זה שימש „מחסה“ לרבנים רבים בגיטו. בתחילת אביב 1943 נשלח האדמו"ר, עם שאר הגותרים בגיטו, למחנה בקירבת לובלין, שם נפטר בריד בחשון תש"ד.

צורת כתיבתו של הספר „אש קודש“

כפי שהזכרנו כבר הספר „אש קודש“ נכתב כספר דרשות על פרשיות השבוע, אך הוא גם מתאר את ההתרחשויות בחיי היהודים, בעיקר הדתיים, בעיר וארשה ולאחר-מכן בגיטו. „אכן, כבר בדרשותיו הראשונות מְקַנֵּה האדמו"ר מפיאסצ'נה את התמסדותו של מסגרות הדת והחיים המעקמת את חוט שידרתו של אדם מישראל כגון בפרשת ויגש ת"ש".¹⁰

מות בנו, גיטתו וכלתו

אין אנו מוצאים בספר דרשות לשבתות שבין שבת טובה לפרשת חיי שרה ת"ש (15.9.39–4.11.39) וזה מכיוון שבתקופה זו נהרגו בנו, גיטתו וכלתו של האדמו"ר. בנו נפצע מרסיסי פצצה והועבר לבית-חולים. למחרת עמדו גיטתו וכלתו מחוץ לבית-החולים ואף הן נהרגו מפצצה. ממקורות אחרים מוצאים עדות להפצצות הנוראות שהיו בתאריכים אלה. אצל צ'רניאקוב: „24.8.39, כל הלילה יריות תותחים. אין גאז, מים, חשמל, לחם. יום נורא. על הבית בו אנו גרים נפלו 4 פצצות תבערה ופגזים... אחר-כך פצצות ממטוסים. לאחר-מכן שריפות מכל הצדדים".¹¹ זה ביום שנפצע בנו של האדמו"ר. למחרת, ביום שנהרגו גיטתו וכלתו, מוצאים: „25.9.39, וארשה שוב מופצצת באופן נורא".¹²

בתקופה זו חל שינוי באדמו"ר. מקודם הוא היה אדם חזק, בין בגופו בין ברוחו; ועתה, לאחר האסון הכבד, היה רצון ושובור. נהג היה להגיד לחסידיו בידיד: „איר האב שוין די מלחמה פערשפילט",¹³ אך נצח ישראל לא ישקר ועם ישראל יתגבר על משבר זה.

בירור הנושאים

בספר „אש קודש“ מצויה התייחסותו של האדמו"ר לנושאים רבים. לפי שינדלר,¹⁴ יש ארבעה נושאים עיקריים, והם: (1) הסבל והצדקת דרכי ה'; (2) קידוש-השם; (3) ביטויי מתאה; (4) דברי התרוממות וישיועת. ניתן להוסיף עוד שני נושאים, והם: (5) הכוונה לחסידיו; (6) אקטואליזם מהתקופה. על אף שזה לא יתאים לסדר הכרונולוגי של הדרשות, נדון בכל נושא בנפרד ולא ננתח את הדרשות בסדר שבו הן נכתבו.

לפני שנתחיל בניתוח הנושאים שבספר, כאן המקום להעיר מלה אחת על קביעתו של פייקאז כשהוא קורא לצווי הנאצים בנוגע ליהודים „גזירות ת"ש, תש"א וכו'".¹⁵ קביעה זו גורמת להשוואות (עקב האסוציאציה הלשונית שגורמת

המלה „גזירות“ בין „גזירות“ אלו לבין „גזירות“ אחרות על היהודים בדורות קודמים. השוואה כזאת אסור לעשותה בדורנו, שנים מועטות לאחר השוואה. תקופה זו בחיי עם ישראל אינה דומה כלל לתקופות אחרות, וגזירות הנאצים שונות הן במהותן מגזירות שנגזרו על ישראל בדורות אחרים. גזירות ימיה הביניים התייחסו ליהודים ששמרו על דתם בלבד, וניתן היה ליהודי להציל את עורו על-ידי טבילה לגזירות. אך בגזירותיהם של הנאצים, י"ש, לא היתה אפשרות כזו. יתר על כן, אנשים שהוטבלו לגזירות שנים רבות לפניכן, או שכבר הוריהם לא השתייכו לקהילה היהודית, נחשבו בעיני הנאצים ועוזריהם ליהודים ועליהם הוטלו התגבלות בדומה לכל האוכלוסיה היהודית. עדיין קרובים אנו מדי לתקופה זו מכדי לשייך אותה לשאר תקופות ה„היסטוריה“ של עם ישראל ולכלול את חוקי הנאצים בין ה„גזירות“ האחרות שנגזרו על ישראל במשך הדורות. לפחות על-ידי הביטויים הלשוניים המיוחדים שמשמשים אנו בהם כדי להתייחס לתקופה זו, לפחות לומר מה יכולים אנו לשמור על ייחודיותה של התקופה ולהצביע על השוני המהותי בין „גזירות“ אלו לבין „גזירות“ מתקופות קודמות.

הסבל והצדקת דרכי ה'

בעיני האדמו"ר, הסבל הינו חיבת בהתגלות האלוהית. מכאן הוא מסיק שמידת-הדין היא דרגה נכונה יותר ממידת-הרחמים. הסבל הוא חלק מהתהליך המיסטי שחייב עם ישראל לעבור.

בספר „דרך המלך“ מציין האדמו"ר את תשקפתו על הפורענות והסבל שעובר עם ישראל. „נעשו ישראל בנים למקום. והאב, כשמשיל אימה על הבנים, לא לרחקם ח"ו סוגתו, רק גם להרים אותם אליו...“¹⁶

דיונו של האדמו"ר בנושא הסבל מתחיל בספרו „אש קודש“ תיכף ומיד בדרשת הראשונה דרשת ראש-השנה ת"ש. הוא מסביר שהסבל הוא חיבת של התגלות ה' והתקרבות ה' לבני-אדם: „גם הוספת שבירת-לבו על ישראל על צרותיו צרות אהביו וצרות כלל ישראל סימן של הרגשת התגלות מלכות שמים היא“.¹⁷

האדמו"ר מביא משל על בן המלך הנמצא רחוק מאביו אך מרגיש שעדיין נמצא בקירבתו. משל זה מובא בצורות שונות בספריו האחרים.¹⁸ מה חשיבותו של משל זה בעיני האדמו"ר? לבנו — עם ישראל בני מלכים הם, וחייבים הם לזכור זאת בהתנהגותם.

בנוגע לצרות שרואה סביבו הוא אומר: „וכבר התחלנו להרגיש בצרותינו ומבקשים ומתחננים אותו יתברך, הוי כואב לנו אבינו, הוי זה חסר לנו, ולמה כל-כך נתרחקנו ממך מלכנו קרבנו אליך...“¹⁹ הוא מוסיף בהערות-אגב שלפני 30 שנה לא היינו מאמינים שצרות כאלו יפקדו את עם ישראל, אך הצרות — סימן להתקרבות ה' הנ... כפי שהוא אומר: „אבל אם נפשנו מרגשת בימים אלו כי ה' לפנינו...“²⁰ לאחר מות בנו וכלתו ממשיך האדמו"ר את דרשותיו בשבת פרשת חיי שרה. הוא חוזר לנושא הסבל, אך יחד עם זה הוא מבקש מה' לקטן את מידת הסבל:

„מה מלח אם מוסיף יותר משיעור אי־אפשר לקבל הנאה מהבשר, רק דווקא אם נמלח כשיעור, כך היסורים יהיו ממוזגים שיחיה יכולת לקבלם והיו ממוזגים ברחמים.“²¹ הוא גם מוסיף במלים כלליות את הרגשתו והרגשת אחרים שעברו טראומות בתקופת הראשונות של המלחמה: „ואפילו מי שבחמלת ה' נשאר חי גם אחר יסוריו, מכל מקום חלקי כוחו ומוחו ורוחו נשברו ונאבדו ממנו.“²²

בפרשה שלאחר־מכן, פרשת ויצא, ממשיך האדמו"ר במוטיב חשיבותו של הסבל: „והנה בשעה שצר לנו ואנו סובלים עתה בעת שהשרים עולים ויורדים ובכלל מהצרות לבבנו נכנע לפני ה'...“²³

מעתה אין האדמו"ר מזכיר עוד את הסבל בקטעים שלמים, כפי שעשה מקודם, רק פעמיים נוספות מדגיש הוא את נושא הסבל כנושאת העיקרי של דרשה; לדוגמה, בפרשת פנחס ת"ש ובדרשת חנוכה תש"ב. ייתכן מאוד שזה מכיוון שהתרגלו לסבל כמנת־חלקם של היהודים בעת זו; ייתכן שהרגיש האדמו"ר שחשוב יותר לעודד את שומעיו מאשר להדגיש את חשיבותו של הסבל כדבר נפרד. בכל אופן המוטיב שמעלה האדמו"ר בפרשת פנחס ת"ש הוא שקשת לאדם לסבול יסוריו. זה עקב השפעותיהם של הסטרא־אחרא וצרי־הרע. האדמו"ר חוזר על התפקיד שממלא הסטרא־אחרא בתקופת השואה פעמים רבות. כאן מקשר הוא אותו לאי־יכולתו של האדם לשאת סבל.²⁴ כשמסתכלים אנו ביומניהם של קפלן וצ'רניאקוב אין אנו מוצאים ציונו של מאורע מיוחד שיכול היה להיות תגורם לאדמו"ר לתעלות שוב את נושא הסבל דווקא בשבת זו, לאחר שאינו דן בו תקופה ארוכה. השאלה למה באמת וזעלה הנושא דווקא כאן תישאר עבורנו חידה לעולמי עד.

בפעם השנייה שמעלה האדמו"ר את נושא הסבל כנושא מרכזי בדרשת חנוכה תש"ב. הוא אומר: „הן אמת שיסורים כמו אלו שאנו סובלים עתה באים רק אחת לכמה מאות שנים... כי אלו אנשים שאומרים שיסורים כמו אלו עוד לא היו לישראל טועים הם; בחורבן בית־המקדש, בביתר וכו', היו כמו אלו.“²⁵ אך בהערת מ"ח בסלול תש"ג הוא מוסיף: „רק כהצרות שהיו עד שלהי תש"ב היו כבר, אבל כהצרות המשונים עלינו בית־ישראל משלהי תש"ב, לפי ידיעתי בדברי חז"ל... ובדברי הימים אשר לישראל בכלל, לא היה כמותם, וה' ירחם ויצילנו מידם כהרף עין.“²⁶

זהו שילוב תיאור אקטואלי של התקופה עם תיאור הסבל שנושא עם ישראל. גם כאן אין צ'רניאקוב וקפלן מציינים מאורע מיוחד שווה תגורם לכתיבת מלים אלו. אך אנו יודעים שהנאצים אתבו במיוחד לבצע את ה„אקציות“ שלהם בחגי ישראל. ייתכן שהיהודים ציפו בתאריך זה לתגובה מצד השלטונות ודברי האדמו"ר משנת תש"ב באים לחזק רוחם של ישראל באומרו: אל לנו לחשוב שצרות כאלו לא היו לעם ישראל... היו אף היו! התגברנו על תקופות קשות בעבר וכך נוכל להתגבר עכשיו ובעתיד לבוא. מתוך הבאת התקדים הוא מכניס תקוות בלבותיהם של ישראל שניתן יהיה להתגבר על המצב.

אך הערותיו של האדמו"ר משנת תש"ג מעידות על החמרת המצב בשנה זו, והקריאה בסוף הפיסקה „וה' ירחם ויצילנו מידם כהרף עין“ באה מעומק לבו ומתוך

יִיאֹשׁ אֲמִיתִי, כְּשִׁמְטָרַת הַתְּהֵנָה אֵינָה לְעוֹדֵד אֶת שׁוֹמְעִי, אֵלָּא הוּא מִבְּטָא אֶת רִגְשׁוֹתַי הָאֲמִיתִיִּים בְּנוֹגַע לַמִּצְבָּ. בַּחֲעֵרָה זֶה אֵין הֶרְבֵּי מִתְבְּטָא כְּאִדְמוֹרֵי הַמִּנְהִיג וּמַעֲוֹדֵד אֶת עַדְרוֹ, אֵלָּא כְּאִדְם פֶּרְטִי בִּישְׂרָאֵל הַנִּמְצָא בַּעֲצוּמַת שֶׁל תְּקוּפַת הַנּוֹרָא לַיְהוּדִים וְלַעַם יִשְׂרָאֵל.

קידוש־השם

אצל האדמו"ר מתבטא נושא קידוש־השם בשתי צורות: (1) העקידה; (2) עשרת הרוגי מלכות. קידוש־השם מהווה הזדמנות לעם ישראל להשלים את מעשה העקידה. עשרת הרוגי מלכות משמשים לנו דוגמה של קידוש־השם אמתית. הקשר בין נושא זה לנושא הסבל הוא ששניהם שלבים הם באותו תהליך. תאחד, הסבל, הוא תחילת התהליך כשגזירות הנאצים הם הקאטאליזטורים במצב. השני, קידוש־השם, הוא הסיום והגיוני של התהליך הראשון — הסבל הנורא.

בנושא זה ובחשקפה הפסיכיסטית הנ"ל טמונה מיסטיקה רבה, אך לא כאן המקום להרחיב עליה. בשתי דוגמאות פשוטות אדגים את התייחסותו של האדמו"ר לנושא קידוש־השם.

ביום השני של חג הסוכות תש"א, יום ת, יאָהרצייט הראשון לבנו, הוא אומר: „לכן גם העקידה לא נסיון ליצחק לבד היתה, רק התחלה לעבודה על מסירת נפש לה' ולישראל; וכיון שנסיונו של אברהם ויצחק היה רצון ומחשבת שלא נשלמו בפועל לגמרי, כי אמר לו המלאך, אל תשלח ידך אל הנער וכו', לכן כל מעשה ישראל הנהרגים על־ידי עכו"ם שהוא להיפך, מעשה בלא מחשבת תשלום, עקידת יצחק היא ששם היתה ההתחלה מחשבת ורצון וכאן הסיום והפעולה, היינו שהעקידה וכל הנהרגים מבני ישראל אחרי־כך מעשה אחד הוא."¹⁷

הדוגמה השניה מצויה שנה לאחר־מכן, בדרשה של ב' סוכות תש"ב. שם מביא האדמו"ר דוגמה למסירות נפש של רבן שמעון בן גמליאל, אחד מעשרת הרוגי מלכות, שביקש ליהרג לפני אחיו ולא לראות את סבלם, על אף שכל דקה של חיים יקרים לאדם, „וכל איש טבעו שאפילו איזה שעות רוצה להאריך בחייו",¹⁸ וכאן ויתר על חייו שעה כדי לא לראות בסבל אחיו — דוגמה אמיתית של מסירות־נפש וקידוש־השם היא. זו אחבת ישראל אמתית, אהבה המעוררת רצון באדם ליהרג לפני אחיו כדי לא להביט בסבלם.

לסיכום: בתקופה זו של שואה והשמדה הכניסו בקונספציה של קידוש־השם אלמנט חדש, מנחם, דבר המובן לנו לאור המצב הפסיכולוגי של יהודי הניטוי. כלומר, אם אדם רואה שסופו ליהרג, הוא בונה לעצמו תיאוריות והשקפות מיסטיות סביב לזה, כדי לנחם את עצמו. על־ידי יצירת קונספציה, כגון השלמת מעשה העקידה במוותו, מרגיש היהודי שמוותו אינו לשווא, וכל מעשיו, כולל מותו, יהיו לשם שמים. העובדה שהאדמו"ר מציג לנו השקפה זו מובנת לאור המצב בניטוי, מה גם שבחר לדרוש בנושא זה ביאָהרצייט של בנו.

מחאה

קשה מאוד להפריד בין נושא זה לנושא הבא, שהוא דברי התרוממות וישועה. מחאתו של האדמו"ר אינה מחאה כפי שאנו רגילים אליה ובהחלט אינה מחאה פיונית. המחאה היא כלפי שקמים, מחאה רוחנית, והיא מביאה להתחזקות התרוממות רוח ולא יאוש. ההתרוממות היא תמאא, כפי שאנו רואים בפרשת יתרו תש"ב: „וכל איש ישראל מרגיש לפעמים התרוממות, אם בעת התפילה או בשכחות וימים טובים וכן לפעמים בשאר זמנים מרוממים, שבשכל אינו יודע מה לו עתה ואסור לו לחקור לשעה זו אחר התרוממותו מה לו, כי החקירה בשכל מקלקלת את ההתרוממות, ומכל מקום מרגיש אותה“.²⁹

כשהאדמו"ר מצווה על חסידיו להתמיד בלימוד תורה על אף גזירות הנאצים, ולשמות בחגים על אף הטבח הנורא שבחורף, זהו ביטוי של מחאה. בפורים ת"ש הוא אומר שחייב אדם לשמות בפורים אפילו אם הוא נתון במצב שאינו רוצה לשמות. אך הוא מוסיף שמי שאינו יכול לשמות בחג, על אף שהשתדל, הקבי"ה יסלח לו.³⁰

אם נבדוק את יומניהם של צ'רניאקוב וקפלן נבין יותר את הדברים האלה. בשנת ת"ש הל פורים ב' 24 במארס. בתאריכים 23 ו' 24 במארס מוצאים אנו אצל צ'רניאקוב: „אחר־הצהריים ברחובות יהודיים – תכאת יהודים ושכירות וגזירות בחלונות. מעין פוגרום“.³¹ כנראה בימים אלה התפרעו חושבי העיר באזורי היהודים, ויהודים רבים נהרגו ונפצעו. בהקשר זה מבינים אנו טוב יותר את דברי האדמו"ר. אם הצליח היהודי לשמות בפורים לאחר התפרצויות אלו, זה באמת ביטוי של מחאה כלפי שמים, כאילו הוא אומר לקב"ה: כמה שיתדרדר המצב, כמה שתשלה אויבים להכות בנו, אני בך אאמין ואקיים את תורתך. זו מחאתו של האדמו"ר, כפי שזה מתבטא בספרו.

דברי התרוממות וישועה

מוצאים אנו דברי התרוממות וישועה לאורך כל הספר. בתחילה מנסה האדמו"ר להוכיח, בעזרת דוגמאות מהתנ"ך, שהצרות הפוקדות את ישראל סימן הן שהישועה חייבת לבוא במהרה. בפרשת מקץ הוא מביא דוגמה של חולה שחלה במחלה קשה ולא יכול להתקיים בלי ישועת ה'. במקרה זה אין הקב"ה מרפא רפואה טבעית, אלא מושיע מיד. כך כשצרותיהם של ישראל מתרבות הם יכולים לצפות לישועה שתבוא במהרה. „ולכן אמר וא"ל שר, מי שאמר לעולמו ד', שלא יהיו נמתחין תולכין רק תיכף ומיד תבוא הישועה“.³²

האדמו"ר מנסה לעודד את חסידיו, בהוכיחו שאף בזמנים קשים כגון אלה ניתן לישמור מצוות. הוא מביא דוגמה בפרשת יתרו ת"ש.³³ כשהוא מסביר שה' נתן לבני ישראל את התורה בגלות כדי שיבינו שאף בגלות אפשר לקיימה. כמובן שזה קשה יותר בגיטו תחת שלטון הנאצים, אך הדבר עדיין בהישג ידם. דברים אלה מקבלים חשיבות מיוחדת כשקוראים אנו את הכותרת בתחילת הדרשה ובה כתוב, „בשבת זו הייתי בהחבא“.³⁴ צ'רניאקוב וקפלן אינם מזכירים „אקציה“

מיחדת באותם הימים שגרמה לאדמו"ר להסתתר, אך ניתן להבין שעת סכנה הייתה עבור האדמו"ר וגאלץ היה להסתתר מפני הנאצים. תאקציות" החזירו פחד בלבותיהם של היהודים, וידוע שאנשים הבינו לעצמם מקום מחבוא, כדי להסתתר בו בעת סכנה. ייתכן שגם האדמו"ר עשה כך.

בפרשת בהר ת"ש³⁸ מזכיר האדמו"ר היבט אחר של הישועה, כשהוא קובע שאסור ליהודי דתי לטעון שאינו מבין מדוע הצרות פוקדות אותו אף שהוא יהודי שומר מצוות. אסור בימים אלה לשאול שאלה כזו. אין אנו מבינים את דרכי ה', ועלינו להתפלל שה' יושיע אותנו כדי שנוכל לעבוד.

החל מדרשות קיץ ת"ש מכנים האדמו"ר בקשה לישיעה מה' ברוב דרשותיו. לדוגמה, בפרשת נשא הוא דורש על הפסוק, "זה דור דורשי": "שלא צריך הדורש להיות כפי הדור, כדי שיתית קרוב להם יותר בגטיותיהם ויוכל להרגיל גם את העצמות שלהם לעבודה, וגם את הישועה שה' משפיע עליהם לא ישארו ממעל להם בעניינים רוחניים לבד, רק גם לעצמם וצרכיהם ימשך... כגון שהם בני-אדם וצריכים ישועה גם גופנית".³⁹ וכן בשבועות מזכיר הוא קיום מצוות ולימוד תורה כדרך לישיעה: "לכן בשבועות זמן קבלת התורה, וכן תמיד כשלומדים תורה היא עת ישיעה ואין מקטרג יכול לשלוט אז ח"ו בישראל".⁴⁰

ועתה, חל מפנה אצל האדמו"ר בנושא הישועה. בפרשת נחלתך ת"ש הוא מעלה את הנושא של התצלה שלא בדרך הטבע. עד אז נושא זה לא הוזכר. התרכזות זו בנוס עלי-טבעי באה כתוצאה מהחמרת המצב. באופן פסיכולוגי מחפש האדם הצלה שלא בדרך הטבע רק לאחר שהוא מתיאש מהצלה טבעית. שוב עדים אנו לשלב בהידרדרות המצב בגיטו. ואומר האדמו"ר: "אדרבה, בשעה שאדם אינו רואה הצלה בדרך השכל ודרך הטבע טוב שיתעקש להתאמץ בה' שישיענו כי הוא למעלה מהטבע".⁴¹

לאחר חודשיים, בפרשת כי-תבוא, מזכיר האדמו"ר שוב את הנושא: "ולפי זה כשרואים שה' מענים אותנו ומייסרים בעניינים שלהמענה ומייסר אין שום טובה יוצאת מהם, ורק לענות אותנו, שהיא התגלות הדין בלי התלבשות בדרך הטבע, אז יודעים מזה שכאשר נשוב ונתפלל לה' אז גם יושיע ה' לנו בישיעה בהתגלות שלא בדרך הטבע".⁴²

מגמה זו של חיפוש ישועה שלא בדרך הטבע מעידה על החמרת המצב בקיץ ת"ש. ידוע לנו שבקיץ זה רוחו שמועות על הקמת הגיטו, על אף שהגניזה הסופית ניתנה רק בסתיו ובוצעה בתחילת החורף. עקב שמועות אלו התדרדר המצב הפסיכולוגי של היהודים בווארשה, וזה מתבטא גם אצל האדמו"ר בדרשותיו, בחיפוש אחרי ישועה שלא בדרך הטבע.

המוטיב של גאולה מהירה ממצב שפל חוזר פעמים אחדות בספר; לדוגמה בדרשתו לשבת הגדול תש"א, כשהוא מזכיר שישראל גאלו דווקא ממצרים, כדי להראות שקל יותר להיגאל ממקום של שפל גשמי ורוחני.⁴³ ומיד בפסח הוא מביע שוב משאלה לגאולה מהירה: "היא שעמדה לאבותינו ולנו, ובזה צריכים לחזק את תקוותנו שאפילו כשנדמה לנו שכבר אנו בידם, ח"ו, גם כן יצילנו".⁴⁴ בדרשת פרשת זכור תש"ב שוב מנסה הרבי לרומם רוחות שומעיו, כשהוא

פונה אליהם בטענה זו: במלחמת־העולם הראשונה סבלו היהודים נזירות — אך מי צפה שהדבר יביא להורדת הצאר ברוסיה? כך גם כאן, איננו יודעים איזה טוב יצא מהתופת הנאצית, אך חייבים אנו להאמין בהשגחה עליונה, שיש מטרה לכל מה שעובר עם ישראל זה עתה.⁴⁰

דברי התרוממות אלה הם מסוג שונת. כאן מציג האדמו"ר לחסידיו טענה שכלית, כמין גזירה שווה. במלחמת־העולם סבלו היהודים, אך כתוצאה מהמלחמה הורד שלטון הצאר ברוסיה. כך במלחמה זו טובלים היהודים, אך תיתכן תוצאה חיובית על אף הסבל (בעת כתיבת מלים אלו בשנת תש"ב לא חלם האדמו"ר שהקמת מדינת יהודית תהיה תוצאה אחת של השואה הנוראה).

הכוונה

אחד מתפקידי הרבי, כתוצאה ממעמדו כמנהיג עדה חסידית, היה להשמיע לחסידיו לא דברי התרוממות בלבד אלא גם דברי הכוונה.

בנוגע לשמירת מצוות מביא האדמו"ר דוגמה מהתנ"ך בשבת פרשת ויגש ת"ש. הוא מציג את השאלה: „למה בפנישת יעקב ויוסף בכה יוסף כשיעקב הגיב באמירת קריאת־שמע?“ יוסף בכה על עול התורה ואיך יקיימה בני ישראל בארץ מצרים, ויעקב הראה לו תיכף באמירת קריאת־שמע.⁴¹

בשבת פרשת פקודי ת"ש הוא מלמד שחשוב לחשוב על נשמות הנפטרים בעת עשיית מצוות.⁴² ייתכן שזה רמז לקורבנות הרבים שמתו ממחלת הטיפוס בווארשה, המוזכר עוד ב־2.11.39 ביומנו של צ'רניאקוב: „בבית־העלמין קוברים אנשים שמתו מטיפוס, מדיזנטריה“.⁴³

האדמו"ר יוצא נגד מה שמכונה „חוכמות העולם“, ומוזהיר את חסידיו מהן. הוא מביא דוגמאות מספרד, שם נמשכו יהודים לפילוסופיה וסופם היה גירוש, כך יוצא הרבי נגד תוליד ההתבוללות אפילו בווארשה הכבושה.

בדרשות אחרות מפציר האדמו"ר בחסידיו לעשות את התורה לעיקר חייהם,⁴⁴ מגמה החוזרת לאורך כל הספר.

אקטואליות

כל אחד מהמשתתפים הנרשמים שדנו בהם מהווים חלק בלתי־נפרד מהנרשם העיקרי והאחרון, שהוא אקטואליות מהתקופה. ומהו אקטואליות? הוא אינו אלא תיאור או איזכור מאורעות בחיי היהודים בגיטו. עד עתה נגענו באקטואליות זה תוך דיון בנושאים שונים, כגון דברי האדמו"ר בפורים תש"ב לאור הפוגרום בתאריך זה. כאן נרחיב על הנרשם הזה בנפרד.

כבר הזכרנו את נסיבות מותם של בנו, גיטתו וכלתו של האדמו"ר בהפצצות סוכות ת"ש, שמוזכרים ביומניהם של צ'רניאקוב וקפלן.

האדמו"ר מזכיר התעללות בגברים דתיים ברחוב בתחילת המלחמה. „כי התצרות מתרבות עתה כל־כך וגם פשוט מספרים זקני ישראל שעל־ידי זה אינם

גיכרים...⁴⁸ ידוע היה שהנאצים נהגו להוציא גברים בעלי זקנים ופיאות לרחוב ולהוריד פאותיהם וזקניהם לעיני הכול. הרבי רומז לכך במשפט זה.

ביום 20.12.39 מופיע אצל צ'רניאקוב: „הוראה לסגור את בתי-הכנסת ולמנוע תפילות. שמועות על פראגה (גיטו)“.⁴⁹ בשבת שלאחר-מכן (פרשת ויחי, 23.12.39) דורש הרבי: „וכן גם תמיד כשרואין שהצרות מתגברות עד שהתורה ובתי המדרשים וישיבות ננעלות, והפגם מגיע לקטנים ולגדולים אז בטוחים אנו בה' שהקץ קרוב לבא“.⁵⁰ כאן התייחסות ישירה למאורע בחיי יהודי וארשה. האדמו"ר מזכיר במיוחד דאגתו לקטנים שיישארו ללא ישיבה — עדות לחשיבותו של העיון אצל האדמו"ר.

ב־5.1.40 מופיעה אצל צ'רניאקוב הגזירה הסופית על סגירת בתי-מדרש וכו': „נקראתי היום אל השטאדט־פריזידנט... ציווה בשמו של ריכטר לסגור את בתי-התפילות, בתי-הכנסת, המסגרות“.⁵¹ כתוצאה, למחרת בשבת פרשת וארא (6.1.40) דורש הרבי: „ולא בלבד (שה' יצילם — א.ב.) מסני שמתוך הצרות קשה לנו לעסוק בתורתך ולעשות ככל אשר עלינו לעשות, אך גם מה שעושים בלא רוח חיים עושים, רק בשבירה בנפילה ובלא שמחה ר"ל“.⁵² זו תגובה ישירה למאורעות של היום הקודם.

בשבת פרשת מצורע (13.4.40), ערב פסח, שוב מזכיר האדמו"ר את מצב בתי-הכנסת וכו' בגיטו: „שכל מה שה' עושה לנו, אפילו כשחס ושלום מלכה אותנו הכל לטובה הוא, אבל כשרואים כעת שלא ביטורי תנוף לבד מלכה אותנו, רק גם בדברים שהיו מרחיקים הם אותנו ממנו ית', אין חדר לתינוקות-שלי-בית רבן ולא ישיבה, לא בית-המדרש להתפלל בצבור ולא מקוה, וכדומה, אז ה"ו ספק חשש עולה בקרבנו, האפשר שגם עתה כונתו ית' לטובה, אם לטובה היה לו ליסרנו בדברים שיקרבו אותנו אליו, ולא ביטול תורה ותפילה וח"ו כמעט כל התורה...“⁵³

חשיבות מיוחדת יש לעובדה שהרבי משתמש בביטוי „בית-המדרש להתפלל בצבור“. הוא בא לרמז על מאות המניינים וחבורות-הלימוד שהתקיימו בסתר בווארשה במתכונת חבורה „תפארת בחורים“ בגיטו קרבנת שלמדה עם הרב אפרים אושרי.

בשבת פרשת נצבים ת"ש (28.9.40) דן האדמו"ר בבעיה זו ביתר הרחבה: „וכשמחפלים, מחפלים בקול, כמו שכתוב בספר הקדוש קול מעורר כונת, כונת מעוררת קול, אבל מה נעשה כשלא מניחים אותנו לעצוק ולא להתאסף יחד להתפלל ורק בסתר מוכרחים להתפלל וצריך לב כל איש ישראל לדאוב על זה בעצמו, ועל כל-סנים בעמקי לבו לעצוק על זה“.⁵⁴ כאן תיאור מציני הסתר — תפילות בלחש במקום מחבוא עם לב המבקש לעצוק.

חוק הגיטו נכנס לתוקף ביום 15.11.40. דבר זה הקשה על החיים הדתיים והגשמיים כאחד. בשבת וישב (21.12.40) כותב הרבי: „...גם כשרואים את החורבות בדת ועבודת ה', אשר היסודים עושים, ולא עוד אלא שכל חלקי התורה ועבודה שטבעו וחקקו אבותינו וגם אנחנו בהזדורות כהבנים ובני בנים וכו', הצרות מהרסות ועוקרות אותן עם יודישן, הן בענייני מאכלות הבשרות והן בענייני

„אש קודש“ — להבנת חיי הדת בגיטו וארשת

השבת, מקדש, חדר והחינוך בכלל וכו'...²² תיאור מדכא מתד ומפחיד מאידך של החיים הדתיים בגיטו והחדש.

בתקופת אביב וקיץ תש"א התרכזו קורבנותיה של מחלת הטיפוס, שפגעה בכל בית בגיטו. בשבת נחמו (9.8.42) אותם הרבי שיש צרות שעליהן מקבלים הנחומים, אך לא על נפשות: „ועל זה בעיקר דוח לבנו ותבטא נפשנו על אותם הנפשות שנעקרו בדמי ימיהם“.²³

בשבת פרשת עקב תש"א (16.8.41), דורש האדמו"ר דרשה מיוחדת, בת הוא מביע דאגה על המצב הרוחני בגיטו ומחרחר על מצבו העתידי של החינוך התורני לאחר המלחמה. בתחילה סוקר הוא את בעיות החינוך היהודי וההתבוללות עד פרוץ המלחמה, ואחר-כך ממשיך: „וגם פשוט סיבת כל ההתרחקות שנתה הן רק צרות ישראל המרות כל-כך, כמעט עד בלתי נשוא ר"ל, לכן גם כשירחם ה' ויושיענו עם מי נשאר, ח"ו לא יהיה מי שימלא את החדרים, ולא יהיה מספר תלמידים אשר יהיה כדאי לעשות בשבילם ישיבות...“²⁴

ואם תחזית זו אינה מספיק פסימיסטית, הבה נסתכל בהנחה לדרשה זו שנכתבה בשנת תש"ג: „דברים הנ"ל נאמרו ונכתבו בשנת תש"א, שאז אף שהיו הצרות רבות מאלו כפי שקצת מהן נראות בהנ"ל, מכל-מקום עוד היו יכולים לקונן עליהם ולספר קומץ מהן בדיבורים, לדאוג על הנשואים ולבכות על העתיד, אך יבנו שוב החדרים, הישיבות וכו', אף לייסד ולחזק את הקיימים, לתורה ולעבודה, לא כן בשלתי תש"ב שכמעט בכליון הרוח כלו קהלות הקודש, ואך המתי-מספר שנשארו דווים בשעבוד ועבודה מצרים, נרמסים ובאימת מות נשארו. אין דברים אשר בהם נוכל לקונן על צרותינו, אין מי לייסר, ואין לב לעורר אותו לעבודה ותורה. בכמה נסיונות עולה התפילה ובכמה שמירת שבת גם למי שרוצה באמת לשמרה, וכל-יטכן לבכות על העתיד, ועל בנין הנהרסות בעת אשר ירחם ה' להושיענו, שאין רוח ולא לב רק ה' הוא יחוס ויושיענו כתרף עין, ובנין הנהרסות, רק בגאולה שלימה ותחיית המתים הוא יתברך יכול לבנות ולרפאות. אנא ה' רחם ואל תאחר מלהושיענו“.²⁵ אחרי הגהה כזו אין צורך להוסיף דברי הסבר.

שוב מתפשטת מחלת הטיפוס. ב-16.10.41 מוצאים אצל צ'רינאקוב: „הטיפוס ממשיך להתפשט. כל הצוות של מחלקת הקבורה... חולים“.²⁶ בתקופה זו חלה הרבי במחלה ושוב דורש הוא רק בפרשת תולדות תש"ב (15.11.41), כשהכתורת לדרשה היא „לאחר שירחם ה' ורפא אותי ואת תחבי הרר"י הסתן שליט"א ממחלתו המסוכנת ר"ל“.²⁷ דרשה זו חשובה לנו מאוד מכיוון שבת חזור הרבי ומוכיח מאורעות מחיי היהודים בווארשה בתקופה זו, וכאן נביא את הקטע כולו:

„אבל בצרותינו אלו גם הפסוקים הללו מובנים לנו, כי כעת כשרבים מישראל נפלו כ"כ חללים בין עלידי מאורעות שונות בין עלידי תחלואים קשים ר"ל גם האיש שה' הושיע לו ויחי מצרתו ונתרפא ממחלתו אין לו לב לשמוח בישועתו, כי הגם שיהידי הוא... ולכל תמוני אנשים נשים וטף שהיה להם לחיות עוד שנים רבות ועתה ממלאים כל-יכך את קברי אדמות, כאילו ירדו חיים שאול... כי כשהתחילו הצרות לפני איזה שנים במצור ויריות, רבים מאחינו ומקרובינו נפלו חללים ר"ל אז אחר-כך אותם שנצולו שמחו, אבל רבים מהם לא היתה שמחתם שלימה כי

כמה מהם שנעדרו אח"כ ע"י מחלת טיפוס הבטן ר"ל ומשאר צרות שהיו מהלכות ר"ל אז, ואותם שנתרסאו ממחלה זו, ואותם שניצלו משאר הצרות של או שמחו, אבל גם בהם היו רבים שלא היתה שמחתם שלימה, כי נעדרו אח"כ מרעב ר"ל, וכך בכל צרה וצרה, עד שכאשר ה' מושיע לאיש מצרה ומחלה ואינו יודע אם יש לו לשמחה בישועתו".⁶¹

בקטע זה מוזכר האדמו"ר שלבים שונים בחיי היהודי בגיטו: א) „מצור ויריות“ — רמז הם לדיכוי היהודים בגיטו ותחביב הנאצים לאסוף יהודים ולהרגם בכל עילה; ב) „טיפוס הבטן ושאר צרות שהיו מהלכות“ — מניפות הגיטו שמחן נפלו רבים; ג) „רעב“ — גסטו ברחוב מרעב, ובמיוחד אצל צ'רניאקוב צויין הרגלם של גברים בחטיפת חפצים מידי מבוגרים במקרה שהם מכילים דבר אכיל; ד) החשוב לא פחות — מצבו הפסיכולוגי של הניצול. האדמו"ר חוזר ומדגיש שאין היהודי יודע אפילו אם לשמוח בישועתו כשעבר צרות אלו בשלום. אחד — הוא ניצול ממניפות ויריות, אך מאידך — בדרך-כלל מבין קרוביו נפלו קורבנות כנ"ל, וייתכן שאף לו צפוי סוף מר יותר מזה.

בשבת פרשת זכור (28.2.42), בנסיון לעודד ולחזק את חסידיו, מוזכר שוב האדמו"ר את גורלם של יהודי הגיטו: „אבל בזמן שאנשים רבים מישראל גשרפים חיים לשם ה', וגורגים ונשחטים רק מפני שהם יהודים, או צריכים גם אנו על כל פנים לעמוד בנסיון הזה ובמסירות נפש הזאת להתגבר על עצמם ולהתחזק בה“.⁶² ייתכן שהאדמו"ר מדשפע משמעות על המחנות שהתחילו להגיע בשנה זו.

בקץ תש"ב החליטו הנאצים לחסל את הגיטו ולהעביר את היהודים למחנות. ישמעות על כך רווחו בקרב היהודים בגיטו, ואף האדמו"ר מתייחס לשמעות אלו כאחת מדרשותיו האחרונות בפרשת מטות: „ובמה נקומם עצמנו מעט על כל פנים משמעות האיומות הישנות והחדשות, המפרקות את עצמותינו ותמססות את לבבנו...“⁶³

בשבת חזון (18.7.42) מסתיימות הדרשות. ימים מיספר לאחר-מכן מתאבד אדם צ'רניאקוב, ראש היודנראט, והנאצים החלו לשלוח יהודים למחנות.

סיכום

מהו מקומו של „אש קודש“ בספרות שיצאה מתוך גיטו וארשה? בראש וראשונה הוא ספר דתי, דרשות על פרשיות השבוע; אך ניתן להוציא ממנו תיאור כללי, ולעתים אף ספציפי, של חיי היהודים בווארשה ולאחר-מכן בגיטו. ראינו שהאדמו"ר מתייחס לנושאים אקטואליים דרך הצגתם של נושאים כגון „הסבל“, „קידוש-השם“ וכו'. רוב הזמן מתייחס הוא לצווי הנאצים בדרך עקיפה, במשפט בתוך קטע הדן בנושא אחר, אך לעומת זאת מוצאים אנו קטעים שלמים (כגון בפרשת עקב תש"א או תולדות תש"ב) הדגים בענייני דיומא. הספר „אש קודש“ אינו יומן גרידא, אף לא ספר היסטוריה, ולכן אי-אפשר ללמוד ממנו עובדות; אך הוא מיוחד במינו: דרכו ניתן לראות את המתרחש בווארשה בין השנים ת"ש לתש"ד דרך עיניו של אדמו"ר חסיד, החי בעיר זו ולאחר-מכן בגיטו.

„אש קודש“ — להבנת חיי הדת בגיטו וארשה

נסיים בקטע שיהן לנו הארה פנימית לתוך עולמו של האדמו"ר מפיאסצ'נה. קטע זה נכתב על-ידי הלל זיידמן ובו מתאר הוא את המתרחש בפירמה של „שולץ“ (שם „עבד“ האדמו"ר) בהושענא רבה תשי"ג:
„הנני בבית-המלאכה של „שולץ“. אני בא בשעה שזקתל דופק במסמרים ואומר הושענות. כאן נתלקטו, תודות לאחד המנהלים מר אברהם הנדל, סלתה ושמנה של האורתודוקסיה: אדמו"רים, רבנים, תלמידי-חכמים, עסקנים דתיים, חסידים ידועים. הנה יושב ליד סדנת תיקון נעליים (העבודה אינה אלא הוצאת המסמרים בצבת) הרב מקוויגלוב, יהודה אריה פרומר, ראש הישיבה לשעבר של „ישיבת חכמי לובלין“. הוא יושב כאן ורוחו מתנשאת לעולמות אחרים. הוא איננו פוסק מללמוד בעל פה. שפתיו נעות כל הזמן. מוזק לזמן פונה לאדמו"ר מפיאסצ'נה ר' קלנימוס שפירא, מחבר „חובת התלמידים“, היושב ממולו. מתפתחת שיחה תרישית בדברי תורה. מרחפים מאמרי חז"ל ודברי פוסקים. ועוד מעט מופיעים על סדנת הסנדלרים — יותר נכון במוחות ובפיות של הגאונים — הרמב"ם והראב"ד, בעל הטורים והרמ"א, ראשונים ואחרונים. בחלל בית-המלאכה עוברים בסך גאונים וגדולים — מה לי אנשי-ס.ס. מה לי משגיחים גרמנים. מה איכפת רעב ומצוק ונגישות ואימת-מות? הרי יושבים לא בבית-המלאכה ברחוב גובי ליפיה 46, אלא — כלשכת הגזית, בסנהדרין.“

הערות

1. ק. שפירא, אש קודש, ירושלים תשי"ד, עמ' כח.
2. P. Schindler, Responses of Hassidic Leaders and Hassidim During the Holocaust in Europe 1939-1945, Ann Arbor, Mich. 1972, p. 187, n. 8.
3. מ. פייקאן, התנועה החסידית הספרותית האחרונה על אימת פולין, ירושלים תשל"ט, עמ' 11.
4. ק. שפירא, אש קודש, ירושלים תשי"ד, עמ' 1.
5. ק. שפירא, חובת התלמידים, וארשה תרצ"ב (מהדורה זו, ירושלים תשי"ד), דף ת ע"ב.
6. שם, דף עב ע"ב.
7. שם, דף פ ע"א.
8. ק. שפירא, דרך הסלר, תל-אביב תשל"ו, עמ' רכז.
9. ק. שפירא, אש קודש, ירושלים תשי"ד, עמ' קיב.
10. מ. פייקאן, התנועה החסידית הספרותית האחרונה על אימת פולין, ירושלים תשל"ט, עמ' 22.
11. אדם צ'רניאקוב, יומן גישו ואישה (בפריכתם של ג. בלומנטל וזכר), ירושלים תשכ"ט, עמ' 6.
12. שם, שם.
13. ק. שפירא, אש קודש, ירושלים תשי"ד, עמ' 28.
14. פ. שינדלר, „שואת ושפלות רוח“, מתוך: מ. אליאב (עורך), עיונים בתקופת השואה, רמת-גן 1979, עמ' 57.
15. מ. פייקאן, התנועה החסידית הספרותית האחרונה על אימת פולין, ירושלים תשל"ט, עמ' 13.

אסתר יהודית תידור באומל

16. ק. שפירא, דרך המלך, תל-אביב תשלי"ז, עמ' לה.
17. ק. שפירא, אש קודש, ירושלים תשי"ד, עמ' ה.
18. ראה ק. שפירא, דרך המלך, תל-אביב תשלי"ז, עמ' לה : "משל למלך שזיה לו בן וכו' וגירש את בנו והאב לא היה רחוק מהבן אך הבן לא ראה אותו וכך שניהם בגלות, כך שניהם טובלים אך האב חייב להסתיר מכלו... ופעם בעת צרה בכה אביו עליו ומצאו בנו..."
19. ק. שפירא, אש קודש, ירושלים תשי"ד, עמ' י.
20. שם, שם.
21. שם, עמ' ז.
22. שם, עמ' ו.
23. שם, עמ' יב.
24. שם, עמ' זג.
25. שם, עמ' קלט.
26. שם, שם.
27. שם, עמ' עב.
28. שם, עמ' קלא.
29. שם, עמ' קנו.
30. שם, עמ' ל.
31. א. צ'רניאקוב, יומן גישו וארישה (בעריכתם של ג. בלומנטל וכו'), ירושלים תשכ"ט, עמ' 71.
32. ק. שפירא, אש קודש, ירושלים תשי"ד, עמ' טו.
33. שם, עמ' כא.
34. שם, שם.
35. שם, עמ' כו.
36. שם, עמ' מט.
37. שם, עמ' נא.
38. שם, עמ' נה.
39. שם, עמ' סא.
40. שם, עמ' צא.
41. שם, עמ' צו.
42. שם, עמ' קסד.
43. שם, עמ' טז.
44. שם, עמ' כו.
45. א. צ'רניאקוב, יומן גישו וארישה (בעריכתם של ג. בלומנטל וכו'), ירושלים תשכ"ט, עמ' 20.
46. ק. שפירא, אש קודש, ירושלים תשי"ד, עמ' כט.
47. שם, עמ' מז, פרישת בחוקותי (25.5.40) : עמ' סג, פרישת וישלח (14.12.40) : עמ' קסד, פרישת שבתה (10.1.42).
48. שם, עמ' יא.
49. א. צ'רניאקוב, יומן גישו וארישה (בעריכתם של ג. בלומנטל וכו'), ירושלים תשכ"ט, עמ' 38.
50. ק. שפירא, אש קודש, ירושלים תשי"ד, עמ' יז.
51. א. צ'רניאקוב, יומן גישו וארישה (בעריכתם של ג. בלומנטל וכו'), ירושלים תשכ"ט, עמ' 43.
52. ק. שפירא, אש קודש, ירושלים תשי"ד, עמ' יח.
53. שם, עמ' מא.
54. שם, עמ' סב.

„אש קודשׁ“ – להכנת חיי הדת בגיטו וארשה

55. שם, עמ' פד.
56. שם, עמ' קז.
57. שם, עמ' קיב.
58. שם, עמ' קיג-קיד.
59. א. צ'רניאקוב, יומן גיטו וארשה (בעריכתם של ג. בלומנטל וכו'), "ירושלים תשכ"ט, עמ' 235.
60. ק. שטירא, אש קודשׁ, ירושלים תשי"ד, עמ' קלג.
61. שם, עמ' קלד.
62. שם, עמ' קסט.
63. שם, עמ' קצא.
64. ה. וידמן, יומן גיטו וארשה, ניו־יורק, תשי"ז, עמ' 127.

Research

- Asher Cohen, of the University of Haifa, devotes his research to the Committee for Aid and Rescue which was active in Budapest in 1943. Especially does he concern himself with evaluating the system of inner relations within the important Committee and its ways of functioning and its relations with various factors.
- Zvi Bachrach, of Bar Ilan University, researches the cultural and antisemitic foundations within the outlook of the noted German composer Richard Wagner who is considered rightfully as one of the important originators of the Nazi ideology.
- Esther-Judith Thider-Baumel, of Bar Ilan University, attempts to understand the religious life of the Warsaw Ghetto. This is done through research and investigation of the book "Holy Fire", which includes the sermons that were delivered by Rabbi Kalmish Shapira, the Rabbi of Piaszens, which was found, almost miraculously, within a pitcher that was buried in the soil of Warsaw.